

RUSKA REDAKCIJA U GLAGOLJSKIM SPOMENICIMA

Josip HAMM, Wien

Da je glagoljice bilo i u Rusiji, davno je poznato. Bilo je, što više, mišljenja da je ona ondje i nastala, odnosno, da je mlađi od obojice Solunske braće ondje naišao na osnove, na kojima je poslije izgradio glagoljicu. To je poznati ekskurs o »ruskim« pismenima u gl. VIII Žitija Konstantinova, gdje je riječ o tome da je Konstantin u Hersonu na Krimu sreo čovjeka koji je uza se imao evanđelje i psaltir »rus'sky-mi pisy'meny« pisane, da je sva slova — posebno samoglasnike i posebno suglasnike — ispoređivao s glasovima u svojem jeziku, i da je ubrzo počeo *čisti* (čitati) i propovijedati i na tom, njemu dotada zapravo nepoznatom, jeziku. Kako je »ruski« još u ustima Konstantina Porfirogeneta (u 2. polovici X stoljeća) značilo isto što skandinavski, a znalo se da je u IX i X stoljeću na Krimu bilo Gota koji su podrijetlom bili sa sjevera, mislili su mnogi da su to bile gotske knjige i da je to bilo gotsko pismo. Jednom riječju da je Konstantin onako kako je iz *hebrejskoga*, koji je — kao i samaritanski — navodno također naučio na Krimu, uzeo znakove za neka slova (npr. za š, šin), mogao i iz toga »ruskoga« alias nordijskoga alfabeta uzeti koji taj znak, koji će poslije, pred moravsku misiju, ugraditi u alfabet koji je namijenio Slavenima kada se spremao da među njih pođe kao vjerovjesnik i »сѣлъ« Mihajla III i njegova »ujaka« Varde.

Drugi su opet bili mišljenja da se tu uopće nije radilo o »ruskim« pismenima, pa ni pod pretpostavkom da je »ruski« moglo značiti nordijski (skandinavski) a ne slavenski, nego da je do toga oblika »rus'sky« došlo pisarskom griješkom — krivim čitanjem ili ponašivanjem — i da je na mjestu označenog pridjeva »rusъsky« ondje izvorno u izvornom tekstu, u pramatici ŽK — moralo stajati 'surъsky', šta bi značilo da je Konstantin u Hersonu upoznao, a možda i po prvi put vidio, sirsko pismo i evanđelje i psaltir pisane sirskim (odn. aramejskim) jezikom. I ovo mišljenje ima svojih slabosti, a jedna je od

njih, da je i sama pretpostavka da Konstantin do svoje 36. godine nije ne samo poznavao nego čak ni vidio aramejskoga pisma i aramejskih tekstova, slabo vjerojatna. Aramejski je jezik u krugu biblijskih jezika u ono doba zauzimaao vrlo vidno mjesto, pa je posvema isključeno da takvih rukopisa nije bilo među rukopisima u biblioteci ekumenskoga (carigradskoga) patrijarha, a Konstantin je ipak, kada mu je bilo tek nešto preko 20 godina, bio hartofilaks (bibliotekar) te biblioteke i predavač filozofije na Magnauri, pa kako onda da nije znao za sirske tekstove? No, sve su to pitanja koja se direktno ne vežu za tematiku kojom se želimo ovdje baviti pa ih je bolje prepustiti onima koji su ih načeli i koji će o njima zacijelo još dalje raspravljati. Što se pak glagoljice i ruske redakcije tiče, može se smatrati vjerojatnim da je i u glagoljskim tekstovima koji su se upotrebljavali u Rusiji bilo lokalnih crta i, prema tome, ingredijenata ruskoga jezika (u širem smislu), samo što se takvi tekstovi — osim nekih tragova — nisu do našeg vremena očuvali.

Nas ovdje zanima ruska redakcija u Hrvatskoj i u hrvatskim glagoljskim knjigama. Ova druga distinkcija mogla bi se nekome činiti i suvišnom, jer 1. ruske redakcije u latiničkim tekstovima u nas nije ni bilo, a kada se ona (2) pojavljuje u ćiriličkim tekstovima, veže se za istočno, pravoslavno, srpsko, a ne za hrvatsko, katoličko ili protestantsko, zapadno područje. Kako osim toga nekih ruskih glagoljskih tekstova sa izrazitim odlikama ruskoga jezika praktički i nema, preostaju u glagoljici, kada je riječ o ruskoj redakciji, samo hrvatski glagoljski tekstovi, a to znači da je po jezičkom i nacionalnom atribuiranju u ovom pitanju, ako se općenito radi o glagoljici, opseg vrlo sužen te se svodi samo na češko-moravski, na makedonski (makedonskobugarski), hrvatski i hrvatsko-ruski tip.

Taj hrvatsko-ruski tip, mada do njega i do njegova uvođenja dolazi u doba kada je živio i, poslije, na sjeveru — čak u Tobolsku — djelovao Juraj Križanić, nema ništa zajedničko ni s njegovim djelovanjem ni s njegovim individualnim, individualno stvorenim tipom ruskoga, hrvatskoruskoga jezika. Križanićev je jezik samo njegov jezik, originalan, pomalo nastran, no — sve u svemu — *zamečatelnyj podvig*, kakvim ga je okrstio Bodjanski kada je 1848. izdavao Križanićevu gramatiku. Križanić je pisao jezikom koji je mogao biti sve, i općeruski i općeslavenski, jezikom koji je *sâm* stvorio, dok se pod redakcijama obično misle razlike do kojih dolazi u lokalnim prilagođivanjima istoga jezika u različnim vremenima i na različnim područjima. Križanićev je jezik zanimljiv po tome što je samonikao — kao jezik koji

je netko — uzmimo tamo od J. M. Schleyera i L. Zamenhofa pa na ovamo — stvarao *umjetno*, samo što je kreativni akt kod Križanića bio manje apstraktan i manje sistemski namjeran. On je stvarao ne zato što je želio da stvara — da stvori neki novi, u ovom slučaju međuslavenski, sustav u jezičnom sporazumijevanju, nego je stvarao zato što nije mogao da ne stvara, ako je želio da oba sistema, i hrvatski i ruski — i onaj treći, njima nadređeni, koji im je u svojim osnovima *imao biti* zajednički — spoji u jednu cjelinu i učini ih razumljivim Rusima, do kojih mu je u prvom redu bilo stalo.

Kod redakcija pak prevladava težnja da se nešto strano što se preuzima u *svoj* sistem nekako na *svoj* način sebi prilagodi. Križanić je sebi nametao *tuđi* sistem, a kod redakcija se tuđi sistemi prilagođuju onome što je vlastito, indigeno, svoje. Ovo se, među ostalim, vidi i kod glagoljskih tekstova u kojima se (na ikavskom ili pretežno ikavskom području) *ě* gdješto zamjenjuje sa *i* i u oblicima kao što su *želo* (u zn. »vrlo«, što daje *zilo*) ili *věděvь*, koje se kadšto (i značenjski!) iskrivljuje u *viděvь*, *vidivь*, itd.

Kako je, dakle, bilo sa *ruskom* redakcijom u hrvatskim glagoljskim knjigama? Njezina je vanjska, pojavna geneza prilično jasna i uglavnom poznata. Već je Jagić pisao o tome kako je Glavinić nastojao da hrvatsko katoličko svećenstvo koje se u crkvi služilo slavenskim jezikom dobije knjige koje su mu bile prijeko potrebne — u prvom redu misal i brevijar — i da je taj posao, kada se Glavinić nije mogao odlučiti da ode u Rim, bio povjeren Rafaelu Levakoviću, koji ga je prihvatio te 1631. izdao misal i 1648. brevijar. Zanimljiv je razvojni put ovih izdanja i izdanja koja su poslije njih slijedila (Paštrićeva 1688. i 1706. i Karamanov misal 1741). On je — po neujednačenosti — zanimljiviji kod misala nego kod brevijara. To je i razumljivo: misal je po sebi, sa svojim starim lekcijama, i jezički više neujednačen nego brevijar, što se svodi i na to da je prvo što su Levaković i Karaman izdavali bio upravo misal, i tek poslije njega je (kod Levakovića) slijedio brevijar.

I Jagić i drugi zmjeravali su Levakoviću što nije bio dosljedan, što je pisao *soveršenje* i sa *ženoju*, *vozdahnu*, *vrime* i *vetar*, no on je misal prema svojem najboljem znanju složio onako kako je to tražila Kongregacija de Propaganda Fide. Jezički kod Levakovića treba razlikovati tri elementa, onaj osnovni, tradicionalno crkvenoslavensko-čakavski, zatim kajkavski, koji se u njega — kao kajkavca — tu i tamo pojavljuje kao neutralizacija tradicionalnoga (i suvremenoga) čakavskoga, i onaj treći što ga je preko svojih komisija i u svojim in-

tencijama smatrala shodnim i dobrim spomenuta Kongregacija de Propaganda Fide. Odatle Levakovićevo kajkavsko *vu gradъ, vu svetiъ gradъ, vu vas* uz čak. *va dvor, sa slugami, ka učenikom*, pa *ta, sa* (za m. rod) i rusko (rusinsko) *ko Kaifi, so stražami, stoklenica, sovet, sotvori, na semert* ili hibridno *sa želčiju, povinan e(st) semerti, so kletvoju, sa bě so Isusom, lastac onъ i lestъ gorša* itd. Ako se k tomu dodaju neki netradicionalni oblici kao što su *predadet (se) mj. prědastъ, da vidimo, da ugotovimo, trebujemo svedeteliъ, da slizet . . . i verne-mo emu*, i ako se oni isporede sa tradicionalno hrvatskim *usapših, sat-nik, prešad, pravadnik, pristupał', manasъ* (gpl.) i sl., dobiva se zaista dojam da Levaković svojem zadatku nije bio dorastao i da bi to Glavi-nić ili Mrnavić bili bolje učinili. Međutim ipak neće biti tako. Istina, on je onako kako je to — dosta neodlučno — i u pravopisu činio, nastojao da jezik približi onima kojima je bio u crkvi namijenjen, no kako nije mogao bez starijih glagoljskih predložaka, osnova mu je ostala čakav-ska, samo ju je on tu i tamo aktualizirao. Kako je došlo do rusifika-cije, danas je — poslije istraživanja Japundžićevih¹ i dr. — prilično jasno, i Levakovićeova krivnja podjednako što se tiče uvođenja ruskih oblika kao i što se tiče nedosljednosti u tom poslu, u našim očima po-staje sve manja, a oblici s prefiksima *voz-* i *vo-*, kojima se počešće služi, zadobivaju stilistički kolorit nalik na onaj što ga, recimo, -št-ima u suvremenom književnom ijekavskom govoru na mjestima na kojima inače stoji -ć (u *opšti, opština, uopšte* pored *opći, općina, uopće* i sl.). Jagić piše da je Levakoviću u poslu oko ispravljanja (čitaj rusi-ficiranja) glagoljskih knjiga »pomagao« maloruski unijatski biskup Matija Terlecki, no na drugom mjestu i sâm kaže da »Levaković sâm kao da nije u duši odobravao prevelike rusifikacije crkvenog jezika« te uz put citira i Levakovićeve riječi »Az sotvorih jako poveljeno mi bist, a udobnêje bêše mnê obćim jazikom našim pisati.«² Japundžić jasno — ili bar između redaka jasno — navodi da je svemu tomu za-pravo bila kriva jednostranost rimske Kongregacije, koja je u komi-siju, koja je imala odlučivati o knjigama što će se upotrebljavati u zemljama sa slavenskim obredima, imenovala sve same Ukrajince, koji su, istina, bili unijati, ali ni sami nisu bili vrlo obrazovani i nisu umjeli ući u bit posebne varijante crkvenog jezika koji se razvio u hrvatskim glagoljskim spomenicima. Japundžić, koji je vršio istra-živanja u arhivima Propagande, otvoreno kaže da Levaković, što se

¹ M. Japundžić, Matteo Karaman (1700—1771) arcivescovo di Zara, Excerpta e dissert. ad lauream, Roma 1961 (Pontif. Inst. Orient. Stud.).

² V. Jagić, Hrvatska glagolska književnost, u: B. Vodnik, Povijest hrvatske književnosti I, Zagreb 1913, str. 49.

jezika tiče, u Rimu nije imao slobodne ruke, pa to objašnjava cenzurom i jednostranim shvaćanjima za kojima su se povodili tamošnji unijati.

On piše:³ »Ogni libro pronto per la stampa veniva sottoposto ad una speciale commissione per l'esame dei libri e questa commissione presieduta dal vescovo Terlecki era composta di soli Ucraini, perché fra l'altro a Roma non v'erano dei Croati esperti in questa lingua. La commissione era della opinione, che la lingua dei libri ucraini liturgici fosse la più bella e la più corretta, cioè la 'lingua letterale', mentre quella dei libri croati glagolitici era ritenuta un dialetto corrotto«. Kada se to čita, jasno je, sve da je Levaković kod takve komisije energično tražio da u cjelini ostane sačuvana hrvatska redakcija onakva kakva se nalazila u rukopisnim i štampanim glagoljskim misalima do reformacije, da bi postigao samo to da bi došlo do odugovlačenja ili da misal u dosljednoj hrvatskoj redakciji možda uopće ne bi dobio odobrenja, što znači da uopće ne bi bio izdan. Za jezičke nedosljednosti u Levakovićevu misalu po mojem sudu nije bio kriv on sam: više je bila kriva površnost od strane ukrajinskih cenzora i korektora, koji su kod izdanja misala jedno mijenjali a drugo propuštali i tako stvorili kaos iz kojega se natrag više nije moglo, a naprijed moglo je u prilikama koje su tada vladale značiti samo dosljednije prihvaćanje ruske (rusko-ukrajinske) redakcije u crkvenom jeziku, za koju su bile razrađene i osnove, i za koju je (u nekoliko izdanja) već bila izdana dosta iscrpna, opširna gramatika M. Smotrickoga.

Jagić kaže za Levakovića »da ne treba mnogo žaliti što se nije ispunilo njegovo obećanje da će napisati još i rječnik i gramatiku crkvenog jezika«. Jest, da je Levaković u pisanju misala i »Azbukividnjaka« bio sasvim slobodan, ali mi znamo da tako nije bilo, pa tko nam može jamčiti, da on u svojoj gramatici ne bi dao i jednu i drugu verziju, i hrvatsku, koja mu je bila bliža i koju je zvao »općom«, i onu drugu, koju su zvali »književnom, literarnom«, i koja je u Hrvata u kulturnom pogledu silom prilika morala ostati neproduktivna i u izvjesnom smislu jalova, knjiška.

To se pokazalo u razdoblju koje je poslije Levakovića slijedilo i koje je kulminiralo u djelatnosti što su je poslije razvili Vincencije Zmajević, Matija Karaman, Matvej Sović i Ivan Paštrić. Dok je prvi bio više mecena a treći pisac jednog neizdanog prijevoda gramatike M. Smotrickoga, četvrti pisac nedovršene i neizdane gramatike i rječ-

³ O. c. 101.

nika,⁴ drugi je, poslije Zmajevića, postao zadarski nadbiskup te je 1741. izdao novo, dosljednije rusificirano izdanje Rimskog misala. Karaman nije — kao Levaković — pošao putem rusifikacije zato što mu tako »poveljeno bist«, nego svjesno i namjerno — zato što je smatrao 1. da se treba oslanjati na »književni« (po njegovu shvaćanju rusko-crkvenoslavenski) jezik a ne na narodni, kako su to činili protestanti, i 2. da bi prihvaćanje »neknjiževnog« (tradicionalnog) jezika, koji je bliži narodnomu, značilo uklanjanje medija, s pomoću kojega je trebalo utjecati na obraćanje pravoslavaca i njihovo privođenje Uniji. Razumije se da je ovo posljednje bilo sasvim u intencijama Kongregacije, koja se inače kod Slavena, kada se radilo o ovakvim ciljevima, nije obazirala na nacionalne interese.

Danas nam se sve ovakvi razlozi, naravno, čine neuvjerljivi. Historijski je razvitak sve do nedavnoga Koncila pokazao da su, što se jezika tiče, protestanti imali pravo, a što se pisma tiče, naivno je i za ono doba bilo misliti da bi složenija glagoljica mogla privući ćirilici odane pravoslavce. No tada se rezoniralo drugačije. To što će se rusifikacijom slavensko bogoslužje u Hrvata otuđiti narodu, to crkvene krugove u Rimu nije mnogo zabrinjavalo: onaj komu to nije odgovaralo, mogao se je još uvijek odlučiti za latinsko bogoslužje. Ono je bar bilo univerzalno, i trebalo je da bude univerzalno. Tako se u XVII i XVIII stoljeću mislilo.

»Rusko« je razdoblje u hrvatskoj glagoljskoj pismenosti trajalo ravno 260 godina, od Levakovićeve misala 1631. do Parčićeva 1893. g., kojim se — uglavnom zaslugom Strossmayerovom — opet uvela hrvatska redakcija u glagoljske crkvene knjige. Ono je počelo u jeku protureformacije, kada su u Rimu bili spremni da žrtvuju sve i svakoga, samo da bi za sebe predobili nekoliko 'schizmatika'. U Hrvatskoj došao je taj potez, sva je sreća, prekasno: hrvatska je glagoljska pismenost još u XIV i XV stoljeću ispunila svoju nacionalnu misiju i stvorila osnove na kojima se dalje razvijala narodna književnost koja se otada služila latinskim pismom (latinicom). Od toga trenutka — grubo govoreći od Marka Marulića, koji se rodio 1450 — mogao je u kulturnom pogledu između glagoljice i latinice u Hrvata postojati samo paralelizam, koji se u najboljem slučaju mogao realizirati tako da su se glagoljicom pisala djela manje-više vjerskog, moralnog i moralno-poučnog karaktera, dok se latinicom pisalo i to i sve ostalo. Senjska tiskara kao da je bila i pošla tim putem, no tada se sve zakomplificiralo, jer je najprije tisak glagoljicom bio skup, zatim je do-

⁴ O ulozi Paštrićevoj vidi prilog Ivana Goluba (u ovoj knjizi str. 377).

šla reformacija i poslije nje protureformacija koja je opet, kao i reformacija, nastojala da za sebe predobije sve Slavene, i kojoj to, na kraju krajeva, isto tako nije uspjelo kao što nije uspjelo ni reformaciji (pored sve pomoći Ungnadove).

Glagoljski misali i brevijari od tridesetih i četrdesetih godina XVII pa do osamdesetih i devedesetih godina XIX stoljeća predstavljaju curiosum svoje vrste: redakcija im je ruska — ili pretežno ruska — a obred zapadni, katolički. I u tekstu je bilo razlika, pa neke varijante iz starih glagoljskih rukopisa koje *ne* dolaze u pravoslavnim tekstovima, ostaju u katoličkima bez promjene ili se ponavljaju u još više latiniziranom obliku (tako aramejsko *Hakh-el-damma*, koje u glagoljskim rukopisnim i latinskim tekstovima do 1500. glasi *akel'demak'* — *acheldemach*, poslije Tridentinuma *Haceldama*, kod Levakovića dolazi u starom tradicionalnom obliku *akeldemak*, kod Karamana u posttridentinskom obliku *akeldama*, a u pravoslavnim tekstovima, koji se — već tamo počevši sa Zografskim evanđeljem — oslanjaju na grčke predloške, nema ga nikako).

Rusifikacija hrvatskih glagoljskih tekstova obično se smatrala i smatra kao »una triste pagina nella storia del glagolismo croato« (Japundžić), no tu ne treba pretjeravati. Ona je samo odvojila — i to sasvim — glagoljicu od sudjelovanja u javnom i kulturnom životu i težišta u njima odlučno prenijela na latinicu. Time je pak, zapravo, u Hrvata samo ubrzan jedan proces, koji bi se ionako prije ili poslije pojavio. Značajno je da je rusifikacija u Hrvata bila ograničena isključivo na obredne knjige i da nikakvih slobodnih književnih djela, ni proznih ni pjesničkih, sa rusificiranim oblicima nije bilo (kao što ih je bilo npr. u vojvođanskih Srba).

Ni Sović ni Karaman nisu shvaćali pravu bit glagoljaštva u Hrvata-čakavaca te stoga nisu mogli ni shvatiti sav onaj nepotrebnii kaos koji je nastao poslije Levakovićevih izdanja misala. Glagoljaši (kao što znamo) nisu bili pedantni u svojim prijepisima nego su tu i tamo štošta mijenjali (gdje drugi imaju *selo* ili *solilo*, mogao je Novakov misal imati *ńivu* i *zdělu*, nijansiranja su u Rimskom misalu (III. 4) općenito finija nego npr. u Zografskom evanđelju, pa to pokazuju i oblici kao *plašćenica* prema *pońěvica*, *imate . . . iměete* u Mat. 26,11 prema: *imate*, *nišćemъ* prema *ništiumъ*, *hodiše* prema *idq* (npr. po Iisusē), (grob) *ize bē is'sěkl'* (Josip od Arimateje) prema *ize isčce*, *v'skuju me esi ostavił'* prema *mę ostavi*, i sl.⁵): jezik u tim primjerima, kada se

⁵ Uzeti su primjeri samo iz Muke po Mateju.

o zamijenilo sa a⁶, bio je hrvatskom čakavskom elementu još uvijek toliko »svoj«, da se i zamjene nekih oblika i poneka aktualiziranja u leksičkom i morfološkom pogledu uopće nisu osjećala kao narušavanja sistema ili kao udaljivanja od crkvene jezičke norme. To što je pri tome u glagoljskim tekstovima alterniralo *toгда*, *tagda* i *togda*, *vsogda* i *vsagda*, *ostavl'se* i *ostaval'se*, *vně* i *vaně*, *ne vědě* gdje je u ostalih *ne věmъ*, ili *idemъ* (III. 4) i *idimo* (Novak), *kolikъ* i *elikъ*, *svьmъ* i *sanam'*, *věse* i *veše*, *idu*, *vnidu*, (*izidu*, gdje Zo i drugi imaju *idoše*), pa *sětiju* (zamkom, konopom, laqueo), *sv*, *tv* i *sa*, *ta* (za m. rod), *us'pših* i *usap'sih*, *jakovъ* i *jakovalъ*, *adamlъ* i *adamalъ*, *pristupl'* i *pristupal'* itd. odaje samo da je taj sistem stanovništvu u Primorju i u Dalmaciji — slično kao što je u štokavaca sa *koncert* i *koncerat*, gen. množ. *palmi* i *palama* — strukturno bio toliko svojstven da se sve ono što se — kao gore — mijenjalo, uopće nije osjećalo kao promjena ili kao nešto novo ili tuđe. To su, po njihovu shvaćanju, bili — u najboljem slučaju — stilski zahvati kojima se jeziku Biblije i Crkve davao nekakav viši, svečaniji ton.

Druga je situacija nastala, kada se odlukom Propagande i njezinih već prije spomenutih savjetnika počela u hrvatske tekstove uvoditi »općeslavenska« (čitaj ruska) redakcija: tada je zaista nastao kaos o kojem Sović piše u predgovoru svojoj gramatici, samo što se on nije mogao riješiti onako kako su to zamišljali on i Karaman, a uvođenje dosljedne rusifikacije samo je još više ubrzavalo prelaženje sa slavenskoga bogoslužja na latinsko⁷ (što je, uostalom, čini se ionako bio jedan od daljih — krajnjih — ciljeva Propagande).

Za lingvista je danas rusifikacija glagoljskih tekstova kako se ona provodila u XVII i XVIII stoljeću zanimljiva dijelom kao proces prožimanja i podlijeganja tuđim elementima (kod Levakovića i Paštrića) koji se može mjeriti kvantitativnim i kontrastnim parametrima, dijelom kao aplikativni proces (kod Karamana), koji je uza svu rigidnost imao i svojih slabosti od kojih je neke iznio sâm Karaman u svojoj (nešto preopširnoj⁸) obrani upućenoj Benediktu XIV.⁹

⁶ Izuzetak su bili *semrvъ*, *mečъ* i sl. oblici.

⁷ Vidi Bijankovićeve »Naredbe kuratom i dijakom« Mleci 1699. (JA 32, 1911, 469—473).

⁸ Na 592 strane (rpk.).

⁹ Hrvatskoj filologiji (kroatistici) nameće se imperativno da monografski obradi jezik a) glagoljskih misala do sredine XVI stoljeća, b) glagoljskih brevijara i sl. tekstova (za isto doba), c) ostalih glag. tekstova u stihovima i u prozi za isto doba, d) hrvatske latiničke proze Marulićeva doba i doba koje mu je prethodilo, i e) pokušaja rusifikacije glagoljskih knjiga i sve što su o tome — o tom jeziku — pisali Karaman, Sović, Paštrić i drugi.

Treći je aspekt, koji nije dovoljno istražen a predstavlja isječak iz organskog razvitka u spoznavanju vlastitoga jezika, proces pravopisni, ortografski. On počinje na zapadnom glagoljaškom području već s Kločevim glagoljašem, koji npr. dobro razlikuje između *i* (i) i *ī*, mada u nekim priručnicima i danas piše da takva razlikovanja u kanonu staroslavenskih rukopisa nije bilo. Ipak, neka su ključna pitanja (tako poziciona čitanja za Δ , pa glasovne vrijednosti za Ψ , Φ i sl.) ostajala dugo neriješena pa se tek kod protestanata i, zatim, kod Levakovića i Karamana odlučnije krenulo naprijed u smislu fonologizacije, odnosno u smislu grafičkih razlikovanja između pojedinačnih korelata za *'e* : *'a* (kod Δ), *šč* : *ć* (kod Ψ), *i* : *ī* (et, eum, kod Φ), *e* : *é* (kod *e* : *ę*, npr. *selo svoe* : *rizi svoé* od *rizy svoę*) itd. Značajno je da su se već u XVI stoljeću za razlikovanja upotrebljavali nadslovni znaci i to bilo točka bilo kosa crtica (akut). Levaković (u brevijaru), a i Karaman, bili su i u konsonantskim distinkcijama dosljedniji te su npr. akutom obilježavali i rusificirane (na ruskoj, ruskoslavenskoj osnovi) umekšane oblike tipa *strast'v*, *amin'v*, *den'v*, *krov'v*, *ves'v*, *smert'v*, *na n'v*, *von'-že*, *učitel'v*, *pěsn'v*, *ogn'v*, *ostavl'v*, *čast'v*, *car'v* i sl. Inače, za razlikovanja unutar Δ i Ψ uzimale su se točke [za Ψ već kod protestanata i u Azbukividnjaku kod Levakovića, koji nije upotrebljavao posebne znakove za prozodijska razlikovanja. Značajno je pritom da u pravoslavnim spomenicima, pa tako i u poznatom liturgijaru Božidara Vukovića, i u latinicom pisanoj »Politici« Jurja Križanića, nadslovni znaci obično imaju prozodijsku a ne ortografsku službu. Kod Levakovića je obrnuto,¹⁰ a u Karamana je i jedno i drugo, no opet tako da se ti znaci među sobom razlikuju (gravis, cirkumfleks, tiré, i jednim dijelom točka za prozodeme, akut, točka (kod Δ) i trotočka (kod Ψ) za grafeme; *ī* je uzeto prema analognom ruskom *ī*].

Općenito uzevši razlike između Levakovićeve i Karamanova sistema doduše nisu neznatne, no princip im je za obilježavanje takvih razlika bio isti: bila su to signa superscripta, sistemi dijakritičkih znakova onako i onakvih, kakvi su se uglavnom kod Čeha i Poljaka u XV stoljeću uvodili i u latinici. Samo što je kod Hrvata do toga došlo znatno kasnije — zato samostalno i nezavisno od gornjih uzora — pa je, eto, zanimljivo da pokušaja uvođenja dijakritičkih znakova kod

¹⁰ Levaković u misalu često piše *j* (čak i je za *ę*, no ima i *eé* za *ęę* = *'eje*) a za finalno, postkonsonantsko *v* tek tu i tamo, kada mu je funkcija fonetski uvjetovana, piše hastom *ъ*; u LB i u KM poluglas se opet piše svagdje. Prividno kao da se obnovio proces iz XIII i XIV stoljeća, kada se u glagoljici također krajnje tzv. slabo *jer* — *jor* gotovo i nije pisalo, pa se tek poslije počelo opet uvoditi.

njih ima čak i punih dvjesta godina prije Gaja, i to na jednom području na kojem bi im se čovjek najmanje nadao: u glagoljici, koja je tako u neku ruku podárala tlo pod jednu reformu, koja će se u latini razviti i utvrditi — razumije se ne bez utjecaja koji su dolazili i sa strane — potkraj prve polovine XIX stoljeća, otprilike dvije stotine godina poslije prvoga izdanja Levakovićeve misala i dva i po stoljeća poslije prvih pokušaja protestanata da razlikuju Ψ (ć) i Ψ^i (šč), \bar{P} (n) i \bar{P} (nj), \bar{E} (e) i \bar{E} (je, uglavnom u neinicijalnom položaju, ali éданъ, -dna, -no), \bar{A} ('e) i \bar{A} ('a), no bez nadsl. znakova za *n l* ispred a (ovako je već u Dalmatinovu prijevodu Trubarove Postile štamparne glagoljicom 1562; poslije će — kod Levakovića, Paštrića i Karamana — \bar{A} biti znak za 'e a \bar{A} za 'a, dakle obrnuto nego kod protestanata, koji su polazili od hrvatskoga jezika, dok je njihovim protivnicima polazište bilo drugo).